

A.Ж. Болсынбаева*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан**E-mail: bolsynbayeva@mail.ru**ORCID: 0009-0000-9249-018X*

М.О. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесінің архетиптік табиғатын әлем әдебиеті контекстінде зерделеу

Аңдатпа. Мақалада Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесінің архетиптік табиғаты қазіргі әдебиеттанудағы архетип теориясы аясында жүйелі түрде қарастырылып, типологиялық талдау негізінде жан-жақты ашылады. Зерттеу барысында Бақтығұл тұлғасы тарихи-әлеуметтік контекст шеңберімен шектелмей, әлемдік мәдениет пен әдебиетте қалыптасқан әмбебап қаһармандық архетиптер жүйесімен сабақтастықта компаративтік әдіс арқылы зерделенеді. Талдау барысында Бақтығұл бейнесіндегі негізгі архетиптер айқындалады. Біріншіден, оның бойындағы «қаһарман» (hero) архетипі – шарасыздық күйінен емес, әділетсіздікке қарсы тұрар рухани қуатынан бастау алатын бейне. Екіншіден, «кек алушы» (avenger) архетипі – қоғамдағы әділетсіз әлеуметтік құрылым мен билік өкілдерінің зорлығына жауап ретінде қалыптасқан табиғи және моральдық кек концепциясымен байланыстырылады. Үшіншіден, «еркіндік пен ішкі рухани сынақ» архетиптері Бақтығұл бейнесінің құрылымында маңызды рөл атқарады. Бұл архетиптер кейіпкердің өмір жолы мен рухани эволюциясында нақты көрініс тауып, оның қаһармандық тұлғасының біртіндеп қалыптасуы мен психологиялық-рухани дамуының күрделі процесіне терең мазмұндық негіз болады. Бақтығұл бейнесіне жүргізілген талдау оны ұлттық әдеби контекспен қатар, әлем әдебиетіндегі архетиптік үлгілермен салыстырмалы тұрғыда қарастыруға мүмкіндік береді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR31715839 «Әдебиеттану мен өнертану саласындағы іргелі зерттеулер: академиялық сабақтастық пен жаңа парадигмалар» жобасын іске асыру аясында орындалды.

Кілт сөздер: архетип, компаративистика, рухани еркіндік, концепция, тарихи шындық, психология, контекст.

A.Zh. Bolsynbayeva*M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan**E-mail: bolsynbayeva@mail.ru**ORCID: 0009-0000-9249-018X*

Exploring the Archetypal Nature of Baktygul's Character in M.O. Auezov's Novella "The Events at the Karash-Karash Pass" in the Context of World Literature

Abstract. This article systematically analyzes Baktygul's image in Mukhtar Auezov's novella «Events at the Karash-Karash Pass» through the lens of contemporary archetypal literary theory. Based on typological

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

А.Ж. Болсынбаева. М.О. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесінің архетиптік табиғатын әлем әдебиеті контекстінде зерделеу // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 215-230. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-13>.

and conceptual analysis, the study reveals the archetypal nature of this character. The research considers Baktyguly's personality not only within the boundaries of the historical and social context but also from a comparative perspective, exploring its correlation with the universal system of heroic archetypes formed in world culture and literature. The analysis identifies the principal archetypes that shape the image of Baktyguly. First, the archetype of the «hero,» whose origins stem not from a state of hopelessness but from an inner spiritual strength directed toward resisting injustice. Second, the archetype of the «avenger,» associated with the concept of natural and moral retribution as a response to an unjust social order and violence exercised by representatives of authority. Third, the archetypes of «freedom» and «inner spiritual trial» play a significant role in structuring Baktyguly's image. These archetypes find concrete embodiment in the protagonist's life path and spiritual evolution, forming the substantive foundation of the complex process of the formation of his heroic identity and psychological-spiritual development. The analysis positions Baktyguly's image not only in the national literary context but also in comparative relation to universal archetypal models in world literature.

Acknowledgement: This work was carried out within the framework of the project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR31715839 «Fundamental Research in Literary and Art Studies: Academic Continuity and New Paradigms».

Keywords: archetype, comparativism, spiritual freedom, concept, historical reality, psychology, context.

А.Ж. Болсынбаева

Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: bolsynbayeva@mail.ru

ORCID: 0009-0000-9249-018X

Изучение архетипической природы образа Бактыгула в повести М.О. Ауэзова «События на перевале Караш-Караш» в контексте мировой литературы

Аннотация. В статье образ Бактыгула из повести Мухтара Ауэзова «События на перевале Караш-Караш» рассматривается в рамках современной архетипической теории литературоведения. На основе типологического и концептуального анализа раскрывается архетипическая природа данного образа. В ходе исследования личность Бактыгула изучается не только в пределах историко-социального контекста, но и в компаративном аспекте, соотносясь с универсальной системой героических архетипов мировой культуры и литературы. В процессе анализа выявляются основные архетипы, формирующие образ Бактыгула. Во-первых, архетип «героя» (hero), истоки которого берут начало не из состояния безысходности, а из внутренней духовной силы, направленной на противостояние несправедливости. Во-вторых, архетип «мстителя» (avenger), связанный с концепцией естественного и морального возмездия как реакции на несправедливое социальное устройство и насилие со стороны представителей власти. В-третьих, архетипы «свободы» и «внутреннего духовного испытания», играющие значимую роль в структурировании образа Бактыгула. Эти архетипы воплощаются в жизненном пути и духовной эволюции героя, создавая содержательную основу процесса формирования его героической личности и психолого-духовного развития. Проведенный анализ образа Бактыгула позволяет рассматривать его не только в национальном литературном контексте, но и в сравнительной перспективе – в соотносительности с архетипическими моделями мировой литературы.

Благодарность: Статья опубликована в рамках реализации проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR31715839 «Фундаментальные исследования в области литературоведения и искусствоведения: академическая преемственность и новые парадигмы».

Ключевые слова: архетип, компаративистика, духовная свобода, концепция, историческая правда, психология, контекст.

1. Кіріспе

Мұхтар Әуезовтің XX ғасыр басында жазылған «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі әлеуметтік теңсіздік, адам тағдыры, әділдік пен озбырлық тартысын көркем

бейнелеген туынды. Повестегі басты кейіпкер Бақтығұл – ұлттық болмысты танытатын тұлға ғана емес, сонымен қатар әлем әдебиетінде кездесетін жапа шеккен, әділетсіздікке қарсы шыққан әмбебап кейіпкер типінің көрінісі ретінде қарастыруға болады.

Қазіргі әдебиеттануда архетиптік талдау мен компаративистика әдісі түрлі мәдениеттердегі ортақ бейнелерді, ортақ сюжеттерді, адамзатқа тән мінез-құлық модельдерін ашуға мүмкіндік береді. К. Юнгтің «Ұжымдық бейсаналық» концепциясы бойынша, әрбір әдеби кейіпкер халықтың тарихи жадында жинақталған архетиптерді бойына сіңіретін көркем модельдер қатарына жатады (Юнг, 2003:35). Бақтығұл бейнесінде дәл осындай архетиптік негіздер кеңінен ұштасқан.

М. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» шығармасы қазақ әдебиетінде әділетсіздікке қарсы күрес пен жеке тұлғаның еркіндігі мәселесін көркемдік тұрғыдан алғаш көтерген туындылардың бірі болып табылады. Аталған шығармадағы Бақтығұл бейнесі ұлттық әдебиет аясынан шығып, әлем әдебиетінде кең таралған архетиптік үлгілермен типологиялық тұрғыдан сабақтасады.

Тұлғаның еркіндік мәселесі әлем әдебиетінде тек саяси немесе әлеуметтік ұғым емес, сонымен қатар адамның ішкі бостандығына, рухани дербестігіне ұмтылысы ретінде бейнеленеді. Бақтығұл сынды әдеби кейіпкерлер көбіне өз еркіндігі мен ар-ожданын қорғау үшін күреседі. Ол әр дәуірде түрлі формада көрінгенімен, түпкі мәні өзгермейді: ол – еркіндікке, әділетке және ар-намысқа ұмтылу. Жалпы әлем әдебиетінде көтерілістақырыбы әрдайым еркіндікке, әділеттілікке және жеке тұлғаның дербестігіне байланысты қарастырылып келді. Осы ретте Прометейден Фаустқа, Дон Кихоттан Уинстон Смитке дейінгі кейіпкерлер қоғамның әділетсіздігіне қарсы шығып, өз таңдауын жасау арқылы рухани биіктікке жете алды деуге болады. Демек, әлем әдебиетіндегі көтеріліс пен еркіндік идеясы жеке тұлғаның қоғамдағы орнын, оның ар-ожданын қорғау жолындағы күресін бейнелейтін маңызды тақырыптардың бірі болып табылады. Бақтығұл бейнесі арқылы бұл мәселе нақты тарихи жағдай аясында көрініс тауып, адамның еркіндікке деген табиғи ұмтылысының мәңгілік құндылық екенін дәлелдейді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада Бақтығұл тұлғасының әлем әдебиетіндегі параллельдері жан-жақты салыстырмалы әдебиеттану әдісімен талданады. Атап айтқанда, оның әділет жолындағы күрескерлік болмысы ағылшын фольклорындағы Робин Гуд бейнесімен, әлеуметтік қыспаққа түскен халық өкілі ретіндегі гуманистік табиғаты В. Гюгонның Жан Вальжанымен, ал әділетсіздікке қарсы тұрған жеке тұлғаның ішкі драмасы Дон Кихот, кек алу мен шындық үшін күресі Гамлетпен салыстырылады. Мұның барлығы Бақтығұл бейнесінің тек ұлттық әдеби дәстүр аясында ғана емес, жалпы адамзаттық қаһармандық модельдер жүйесінде де орны бар екенін дәлелдейді.

2.2 Материалға сипаттама

Тарауда Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» шығармасындағы Бақтығұл бейнесінің көркемдік табиғаты мен оның бүлікшілдік сипаттағы әрекеттері талданып, кейіпкердің қоғамдағы озбырлыққа қарсы ұстанымы, ар-намысы мен адамдық қадір-қасиетін қорғауға бағытталған рухани ұмтылысы қарастырылады.

Бақтығұл бейнесі белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамдық қатынастардың бір қырын ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар адамзатқа ортақ моральдық құндылықтардың тартысын көркемдік тұрғыдан бейнелейтін символдық образ ретінде танылады. Бақтығұлдың Жарасбайды өлтіруі формалды құқықтық жүйе шеңберінде қылмыстық әрекет ретінде бағаланғанымен, көркем туынды контекстінде ол әділетсіздікке қарсы күрес пен еркіндікке ұмтылыстың көрінісі ретінде сипатталады. Осылайша автор оқырманға Бақтығұлдың ауыр тағдырын сезіндіру арқылы, әділдік жайында ойлануға мүмкіндік береді. Бұл қазақ прозасында әлемдік классикалық трагедия құрылымын жаңаша қолданудың бір мысалы болып табылады.

3. Талқылануы

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жағдай аса күрделі болды: отарлық биліктің қысымы күшейіп, жергілікті әкімдер халыққа әділетсіздік көрсетіп, қарапайым шаруалар өз жерінен айырылды. Осындай теңсіздік пен зорлық-зомбылық Бақтығұл сияқты кедей адамдардың өмірін қиындата түсті.

Профессор Рымғали Нұрғалиев атап өткендей, Мұхтар Әуезовтің 1920-30 жылдардағы шығармашылық ізденістері «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде толық көрініс тапқан. Жазушының алғашқы прозалық туындыларында («Қорғансыздың күні», «Барымта») зорлық көрген кейіпкерлер болғанымен, оларда белсенді күрескер бейнесі анық байқалмайды, ал әділеттілікті қалпына келтіру үміті оқырманның өзіне жүктеледі. Ал «Қараш-Қараш оқиғасында» бұл мәселе жаңа деңгейге көтеріліп, нақты өмір шындығына негізделген күрескер тұлға жасалады. Повесте Жарасбай бейнесі билік өкілдерінің екіжүзділігін және халыққа қысым көрсетіп отырған үстем таптың типтік образы ретінде суреттеледі. Ал Бақтығұлдың өмір жолы қарапайым кедейдің ар-намысын сақтау үшін күресуі арқылы көрініс табады. Бұл тарихи шындық архетиптік деңгейге көтерілгенде, Бақтығұл қарапайым кейіпкер ретінде бүкіл адамзаттың әділдік үшін күресетін образына айналады.

М. Фасмер сөздігінде «образ» сөзі «об-» және «раз» түбірлерінен таратылады, ал «раз» «резать» етістігімен дыбыстық алмасу арқылы байланыстырылады. Яғни бұл – кесілген, ойылып алынған, бір «ретке» тең нәрсе; ал «рет» соққы секілді, бір нәрсенің бір нәрседе қалдырған бір ізін білдіреді. Сол сөздікте «раз» сөзінің өзара қабыстырылып түсіндірілетін көптеген мағыналары бар: серб-хорват тілінде – «астық өлшейтін қалақ», «соқа қайырмасы», чех тілінде – «соққы, із, таңба, чеканка, тип, мінез» және т.б. Осы мағынада образ таным тәжірибесінің бірлігі ретінде көрініп, затта, символда немесе идеяде жүзеге асады. Образ бен заттың – идеалдық пен материалдықтың – өзара байланысында образ әрдайым нақты өмір сүретін заттың субъективті көрінісі болып табылады, әрі бір ғана заттың өзінен субъектінің дүниетанымдық ұстанымдарына байланысты әртүрлі образдарды ашуға болады (Бетильмерзаев, 2020:2).

Өнерде образдың рөлі ерекше, өйткені көркемдік образдылық – шындықты бейнелеу мен танудың негізгі формасы. Көркем образ – Платон есептегендей, өмірдің жай ғана көшірмесі емес, ол – бір жағынан, шынайылықпен байланысты,

ал екінші жағынан, күнделікті өмірмен толық сәйкес келе бермейтін, өмірдің өзге бір формасы. Осы ретте Бақтығұлдың архетиптік сипатына тоқталсақ, оның тағдыры жеке бір адамның өмірімен шектелмей, жалпыадамзаттық мазмұнға ие бола түседі. Себебі әділетсіздікке тап болу – әлем әдебиетіндегі ең көне әрі әмбебап сюжеттердің бірі, ал Бақтығұл бейнесі осы тақырыптың нақты тарихи жағдайдағы көрінісі ретінде сомдалады. Шығармада Бақтығұлдың өмірі көптеген қиындықтармен өрілген. Бақтығұл – намысшыл, еркіндікке ұмтылған қарапайым адам. Оның інісі Тектіғұл Сәлмен байдың әділетсіз әрекеттерінің құрбанына айналады. Кек алу мақсатында Бақтығұл Сәлменнің жылқысын ұрлайды, алайда ұсталып, қорлыққа ұшырайды. Пана іздеп болыс Жарасбайға жүгінгенімен, ол сатқындыққа тап болады. Бұл жағдай Бақтығұлдың ішкі әлемін ғана күйретіп қоймай, санасында түбегейлі өзгеріс туғызады. Осы сәттен бастап ол тек жәбірленуші ретінде емес, әділдік үшін күресетін белсенді тұлғаға айналады.

Жапа шеккен қаһарман архетипіне тән бір белгі – кейіпкердің ұзақ уақыт бойы үнсіз шыдауы. Бақтығұл тап солай: ол көпке дейін қорлыққа көніп, тағдырын мойындағандай болады. Бірақ бұл әлсіздік емес, ішкі сабырдың, қазақы төзімнің көрінісі. Бақтығұлдың Жарасбайды өлтіруі тек жеке кек үшін емес, ішіндегі әділетсіздікке қарсы ашудың нәтижесі еді. Билік пен әділетсіздік оны қылмысқа итермелесе де, оқырман оны кінәламай, керісінше түсініп, қолдауға тырысады. Бұл әрекет арқылы Бақтығұл тек жәбірленуші ғана емес, әділдік үшін күресетін батыл адам ретінде көрінеді. Оның трагедиясы тек сыртқы оқиғалармен шектелмей, үнемі өзінің ішкі жан дүниесімен, ар-ұждан азабыммен, істеген әрекеттерінің моральдық салмағымен күресуі. Мұхтар Әуезов бұл ішкі күйзелісті табиғат суреттері арқылы шебер береді. Табиғат – кейіпкердің психологиялық күйінің сыртқы айнасы әрі экзистенциалдық жалғыздықтың метафорасы. Мысалы, суық жел, сұрғылт таулар, мұнарлы күн, жалғыздықтың кең даласы, табиғаттың қатыгез бейтараптығы – бәрі Бақтығұлдың ішкі қиналысын, тағдыр алдындағы дәрменсіздігін көркемдік тұрғыдан күшейте түседі. Кейіпкердің ішкі жан дүниесін, психологиялық күйзелісі мен рухани толғанысын терең суреттеудегі жазушы шеберлігіне орыс әдебиетінің, әсіресе Л.Н. Толстой мен Ф.М. Достоевский шығармашылығының ықпалы болғаны анық. Мұны қаламгердің «Өзім туралы мәлімет» атты өмірбаяндық мақаласындағы: «Орыс жазушыларынан Толстой мен Достоевскийді ерекше жақсы көремін. Егер олар секілді адам жанының тереңіне үңілмесең, жалпы жазушылықтың еш мәні жоқ», – деген пікірі де айғақтайды (Пірәлі, Қонаев, 2025:805).

Ал енді батыр архетипі (Юнг бойынша Hero) тұрғысынан келгенде Бақтығұл – классикалық қазақ батырының заманауи, трагедиялық нұсқасы. Физикалық жағынан күшті, намысты, әділет үшін жалғыз күресуге дайын. Қобыланды, Алпамыс, Ер Тарғын сияқты – жалғыз өзі жауға қарсы шығады. Бірақ сол эпостардағыдай жауды жеңіп, той жасап, елге қайта алмайды. Жеңіледі. Түрмеге түседі. Жалғыз қалады. Бірақ осы жеңіліс оның батырлығын кемітпейді, керісінше – күшейтеді. Өйткені жеңілмейтін батыр – шынайы емес. Ол жеңіліп тұрса да намысын, адамдық қасиетін жоғалтпаған батыр – нағыз трагедиялық қаһарман. Сондықтан Бақтығұл – қазақ әдебиетіндегі жапа шеккен, бірақ рухы сынбаған батырдың ең жарқын бейнесі деуге

болады. Бақтығұл бір топтың немесе қозғалыстың мүшесі емес. Ол – жүйеге жеке өзі қарсы шыққан адам. Оның әрекеті – әділет үшін жалғыз күрес. Шығарманың бірінші нұсқасында Бақтығұл ешкімге бағынбайтын, тәуелсіз, өз күнін өзі көрген барымташы.

1927 жылғы нұсқада:

«Бір талай заман дегеніне жетіп келген. Өзінен кісі қорықпаса, өзі ешкімнен қорықпайтын болып, малға да қолы жетіп, біреудің жерін сатып алып, осы жерден қора да салып алып еді. Бірақ бертін келгенде, елдің жуандары көзін аларта беретін болды. Жалындырмақшы болып, съездерде сөз қылуға айналып, құн кестірмек болып, соңына түсе бастады. Сол еріксіз тоқтау болыңқырап: «Қоямын», – деп уәде беріп, бірнеше би мен болысқа бір-бірден ат сыйлап зорға құтылып еді. Соңғы жылдары ұрлықты саябырлап істейтін болғаны сол еді...» (Әуезов, 2001:32). Бұл нұсқада Бақтығұл бай есігін торыған кедей емес. Жылқы алуды кәсіпке айналдырған – барымташы.

Соққыға жығылған Бақтығұлдың алғашқысында ұрлық та тірегі бардың ісі деп Жарасбайды паналамақ болса, жаңа (екінші) нұсқада қорлыққа мойынсұнғысы келмей, жалғыздықтан көрген қорлығы және де жалғыз өзі қалың жауға төтеп бере алмайтын шарасыздығы оны болыстың қолына кіруге апарады. Сондай-ақ алғашқы нұсқада жазушы бас кейіпкер арқылы рухани тәуелсіздікті жеке бастың еркіндігін емеурін ете отырып, сол бас бостандығы үшін қоғамнан, жеке адамға деген кегін қайтару арқылы Бақтығұл барынан айрылғандығын көрсеткен. Бірақ болысты оққа ұшырғаннан кейінгі Бақтығұлдың рухы әуелгіде өзі зәрезап болған абақтыдан да, кісеннен де жасымады. Осындай дала қазағына тән бүлікшіл мінез «Қараш-Қараш оқиғасының» алғашқы нұсқасының басты идеалы еді.

Соңғы нұсқада (1957ж.) біріншіден Бақтығұл мен Жарасбайдың арасындағы тартысқа Тектіғұлдың бейнесі арқылы таптық сипат берген, мұндағы Бақтығұлдың кегі – қанды кек. Қанаумен, қиянатпен мал табу дала қоғамының заңына айналды да, адамгершілік қағидалары еленбей қалды. Бұндағы Бақтығұлдың көрсеткен қарсылығының әлеуметтік мәні зор еді. Өңделген нұсқада көзделген мақсат теңсіздіктің әлеуметтіліктің астарын ашу болды. Екіншіден алғашқы нұсқада басты авторлық нысана – адамның жан дүние қопарылысы мен психологиялық шиленісі арқылы тағдырталқысына түскен адамның өзін өзі іздеуін, дүниені өзгертуге тырысқан мінезін, ішкі рухани бұлқынысын көрсету болса, екіншісінде оқиға желісі кедей мен байдың арасындағы қайшылыққа құрылған. Оның бүлікшіл болуының астырында осы мәселелер жатыр. «Қараш-Қараш оқиғасының» жұрт назарын өзіне осыншама сұқтандыруының себебі Рысқұлдың бойындағы кекпен буырқанған бунтарлық-бүлікшілік күштің – тегеурінділігінде, қазақ қауымының қоғамдық құрылысында бұрын-соңды кездеспеген тосын да өжет қимылдың батыл орындалуында. Саймасайға атылған оқ – қоғамға қарсы атылған оқ. Дәл осы арада жеке бастың бас еркі үшін күрескен тарихи тұлға мен нақты тарихи оқиғаны қамтыған, бірақ та, өз заманының қыспағына ұшырап, ойын еркін айтпай, көркемдік шешімге сүйеніп барып лаж тапқан. Ол ең алғашқы нұсқада Рысқұлды таза дала бунтары етіп көрсетсе, кейін оны таптық мүддені көздеген және таптық езгіге қарсы күрескен адам етіп бейнелеуге

мәжбүр болды. «Қараш-Қараш оқиғасының» кейінгі нұсқасындағы қосылған бірінші тараудағы Тектігүлдың өлімі және оның кедейшілігі, қаналғанын айтып зар еңіреп, «кек» деп үзіліп кетуі – тарихи шындық та емес, көркемдік шешімге де жатпайды, тек жазушының кейіпкер мен өзіне жасаған қиянаты ғана. Тектігүл мен Бақтыгүлды «Кек» деген бір сөз ғана байланыстырып тұр. Шығарманың баяндалу ырғағы да, көркемдік иіні де, кейіпкердің ішкі әлемі де жаңбырлы күнгі жалғыз жолаушының барымтаға аттанған оқиғасына жамау ретінде қыстырылып тұр. Бірақ та, талант күші кекшіл кейіпкердің бейнесін тұмандатып жібермей, алғашқы рухын сақтаған... М. Әуезов те кейінгі қосымшада кедейлік пен жалшылықтың азабынан туған таптық ашынысты ерекше баса көрсеткенмен, оның астарында жеке бастың ар-намысын қорғайтын бұлқыныс жатқанын, ең сенімді досы астындағы аты, қолындағы мылтық, жамылған – түн екенін Тектігүлдың өлер алдындағы сөзі арқылы айтып кетеді» – деп, жазушы-ғалым Т. Жұртбай осы екі нұсқаға қатысты өзіндік тұжырымын осылайша түйіндеген (Жұртбай, 2024:203).

Карл Густав Юнгтің архетип теориясы бойынша тазару (purification) және қайта туу (rebirth) архетипі адамның рухани өсуімен, ішкі дағдарысты бастан өткеру арқылы жаңа деңгейге көтерілуімен байланысты жалпыадамзаттық архетиптік мотив болып табылады. Бұл архетип адам санасының терең қабаттарында қалыптасып, тұлғаның жаңаруын, ескі болмыстан арылып, жаңа рухани сапаға ие болуын бейнелейді. Бұл архетип мифтерде (мысалы, өліп-қайта тірілу, сынақтан өту), әдебиетте жиі кездеседі: кейіпкер ауыр сынақтардан (қайғы, қорлық, күрес) өтіп, рухани тазарады немесе жаңа өмір бастайды. Яғни, адам рухының оянуы үлкен психологиялық соққыдан кейін болады. Тектігүлдың өлімі – Бақтыгүл үшін тазару кезеңі. Ол енді бұрынғы момын адам емес, әділдік іздеген қаһарман.

Ол қорлыққа (сабалу, ұры деп айыпталу), қайғыға (інісінің өлімі) төзіп, намысын жоғалтпайды. Тау ішінде қашқын болып жүргендегі жалғыздық, жаңбырлы түндер, ішкі күдіктер – рухани сынақ сияқты. Бұл әрекеттер оны «ескі» өмірден (теңсіздікке бой алдырған қоғам) арылтып, намыс жолындағы «таза» күрескерге айналдырады. Тау-тасты паналап, қашқын болып жүру – көшпелі дәстүрдегі еркіндік пен қарсылық символы. Тау архетипі (пана, қорғаныш) повесте маңызды рөл атқарады (Қараш асуы). Жазушы Бақтыгүл бейнесі арқылы отаршылдық замандағы қазақтың қасіретін, намыс үшін күресін көрсетеді. Бақтыгүлдың жолы – қорлықтан өтіп, намыс жолында тазару, бірақ толық жаңа өмір бастау емес. М.Әуезов осы арқылы халықтың ішкі күшін, әділетке ұмтылған рухын көрсеткісі келген сынды. Жоғарыда тұжырымдалған Бақтыгүл бейнесінің табиғи архетиптік негізі келесі бөлімде талданатын әлем әдебиетіндегі ұқсас кейіпкерлердің типологиялық табиғатын айқындауда маңызды рөл атқарып, салыстырмалы талдаудың маңыздылығын күшейте түсері сөзсіз.

Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің басты кейіпкері Бақтыгүл қазақ әдебиетіндегі классикалық образдардың бірі. Ол кекшіл батыр (revenge hero) немесе трагедиялық қаһарман архетипіне жақын тұрады, қазақ фольклорындағы және эпостардағы батырлардың (мысалы, Қобыланды, Алпамыс сияқты) дәстүрін жалғастырушы деп жоғарыда атап өттік. Повестте Бақтыгүл «нар тұлғалы азамат» деп сипатталады – бұл оның архетиптік биіктігін көрсетеді. Ол қазақ әдебиетіндегі

әділет үшін күрескен басты қаһармандардың (кейінгі шығармаларда да кездеседі) прототипіне айналды.

«Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесі мен Уильям Шекспирдің «Гамлет» трагедиясындағы принц Гамлеттің образы арасында архетиптік ұқсастықтар бар. Бұл салыстыру әдебиеттануда жиі кездеседі, өйткені екі кейіпкер де кек алушы трагедиялық қаһарман (revenge tragic hero) архетипіне жатады. Дегенмен, олардың мотивациясы, әрекеті және мәдени контексті әртүрлі. Ұқсас жақтарына тоқталар болсақ: «Кек алу» мотиві: Гамлет әкесінің өлімі үшін ағасы Клавдийден кек алады (немесе алуға тырысады). Гуманист Гамлет орта ғасыр кекшіліне де, яки замандастары Лаэрт, Фортинбрастарға да мүлде ұқсамайды. Олар қанға қан алумен ғана шектеледі, ал Гамлет намысы тапталған жан үшін кек алғысы келеді (Қобыланов, 2008:260). Бақтығұл інісі Тектіғұлдың өлімі және өзінің қорланғаны үшін Жарасбай болыстан кек алады. Екеуі де жеке қанды кек (blood revenge) арқылы әділетті қалпына келтіруге ұмтылады.

Гамлеттің кемшілігі – шексіз ойлану, күмәндану, кешігу. Ол бәрін терең түсінуге, дұрыс шешім қабылдауға тырысады, бірақ сол ойлану оны әрекеттен тоқтатады. «Быть или не быть» деген монологтың өзі – сол кідірістің, ішкі қақтығыстың көрінісі. Ақырында сол кешігу оның өзін де, айналасындағылардың бәрін де өлімге апарады. Бақтығұлдың кемшілігі – ашуының басым болуы, табандылығы және жалғыз күресу әдеті. Жалғыз өзі бүкіл жүйеге, отаршылдық билікке қарсы шығады, бірақ жалғыздық, ашу мен ыза оны ақылмен емес, сезіммен әрекет етуге итермелейді. Соңында кек алады, бірақ сол кек оны қайта түрмеге апарады. Гамлет – сарайдың ішіндегі опасыздықты көреді: әкесін өлтірген ағасы, анасының опасыздығы, жалғандық, екіжүзділік. Ол айналасындағы әділетсіздікке қарсы тұруға тырысады, бірақ көбінесе бұл күресті жалғыз өзі жүргізеді. Бақтығұл да Жарасбай сияқты сатқын байлардың, отаршылдық биліктің, әлеуметтік теңсіздіктің қиянатын көреді. Ол да жалғыз көтеріледі, жалғыз кек алады, жалғыз қарсы тұрады. Бірақ екеуінің де трагедиясының түбі – бір: ішкі кемшілік - әділетсіз әлем - жалғыздық.

Гамлет – ойшыл, іштей толғанып, философиялық монолог айтып жүретін интеллектуал. Ол әрекетке көшпес бұрын бірнеше рет ойланады: «Болу керек пе, болмау керек пе?» («Быть или не быть» монологы (Шекспир, 2015:25) деп өз-өзімен ұзақ сөйлеседі. Шешім қабылдау оған өте ауыр тиеді, кідіреді, шешімсіздіктен қиналады. Бақтығұл болса физикалық тұрғыдан өте күшті, намысты батыр, тікелей әрекет етеді (қашып, атып өлтіреді). Ол қазақ эпосындағы батырларға (Қобыланды) жақын, Гамлетке қарама-қарсы – шешімсіз емес, импульсивті.

Гамлеттің трагедиясы – жеке, ішкі. Ол ренессанстық адамның дағдарысын, өмірдің мәнін, өлімді, моральды ойлап қатты қиналады. Бәрі оның өз басының трагедиясы. Бақтығұлдың трагедиясы – әлеуметтік әрі ұлттық. Ол отаршылдық замандағы қазақтың намысы, езгіге қарсы шығуы, еркіндік үшін күресі. Кегі жеке басталғанымен, шын мәнінде бүкіл қоғамның, халықтың ауыр тағдырының бір бөлшегі болып шығады. Бақтығұл кегін алғанымен, жеңіске жете алмай, түрмеге қамалады. Қысқасы, Гамлет – ойлап өлтіретін трагедиялық ойшыл, Бақтығұл болса, әрекет етіп өлтіретін трагедиялық батыр. Екеуі де трагедиялық, бірақ қазақ пен

еуропалық трагедияның екі түрлі сипаты сияқты. Бірі – адам болмысының трагедиясы, екіншісі – тарихи жағдайдың адамға салған трагедиясы. Яғни екі модель қазақ және еуропалық трагедиялық ойлаудың әртүрлі антропологиялық және тарихи негіздерін айқын бейнелейді. Бұл салыстыру екі шығарманың да әмбебаптығын көрсетеді: әділетсіздікке қарсы күрестің мәңгілік трагедиясы.

Гюгоның «Аласталғандар» романындағы Жан Вальжан (Гюго, 2020) – әділетсіздікке қарсы тұратын, өз моральдық қағидаларын берік ұстанатын кейіпкер. Ол қоғамдағы озбырлыққа қарсы шығып, адам мен қоғам арасындағы әділдік пен үйлесімділікті қорғауға тырысады. Жалпы, Жан Вальжан мен Бақтығұлдың типологиялық ұқсастығы олардың әлеуметтік әділетсіздіктің құрбаны болуынан, заң мен мораль арасындағы қайшылықты бастан кешіруінен және қоғамдық құрылымның қаталдығын сезінуінен көрінеді. Мәселен Жан Вальжан нан ұрлағаны үшін каторгада отырады. Бақтығұл болса, өз намысын, отбасының абыройын қорғау үшін билік пен байдың озбырлығына қарсы шығады да, соның салдарынан қудалауға түседі. Екеуінің де «қылмысы» – шын мәнінде қоғамның өзі жасаған қылмыстың салдары. Екеуі де заң мен ардың арасындағы күрделі қайшылыққа тап болады.

Жан Вальжан түрмеден шыққан соң да, епископтың кешірімімен ғана адамдыққа қайта оралады. Бақтығұлдың да соңғы сәттеріне дейінгі күресі – бұл тек тіршілік үшін емес, ең алдымен өзін-өзі адам ретінде сақтап қалу үшін болған күрес.

Қоғам екеуін де тепкіге жығып тастаса да, олар сол тепкінің астына жығылып қалмайды. Керісінше, сол қорлықтан өздерінің адамдық қадір-қасиетін қайтарып алуға ұмтылады. Жан Вальжан өзгелерге көмектеседі, қайырымдылық жасайды. Бақтығұл болса, қорлыққа мойынсұнбай, ашық қарсы шығады – бұл оның өзінше таңдаған жолы.

Бірі француз қаласының тар көшелерінде,

Екіншісі қазақ даласының кең жазығында.

Бірі француз заңының темір торында,

Екіншісі отаршылдық пен байдың озбырлығының қамытында.

Бірақ екеуінің де көзінде бір сұрақ:

«Неге адам болғаным үшін жазалануым керек?»

Және екеуінің де жауабы бір: «Қысымдар мен қиындықтарға қарамастан еркін адам болып қаламын» деген сынды. Мәселен Жан Вальжан моральдық кешірім жолымен өссе, Бақтығұл қарулы қарсылыққа барады. Бақтығұл Жарасбайдың қысымына шыдағанымен, әділет таба алмай қиналғанымен, үмітін үзбейді. Оның күресі – шындық үшін, ар-намысы үшін жасалған рухани күрес. Осы себептердің өзі екі кейіпкерді бір-бірімен салыстырып, ұқсас бейнелер ретінде қарастыруға болатындығын көрсетеді.

Әр дәуірде әр құрлықты мекендеген халықтардың арасында еркіндікке ұмтылып, әділетсіздікке қарсы тұрған, әлсіздердің намысын қорғаған бунтар тұлғалар болған. Солардың ішінде ағылшын әдебиетіндегі Робин Гуд бейнесі – батырлық пен «адал қарақшы» ұғымының ең танымал үлгілерінің бірі.

«Қараш-Қараш оқиғасы» мен Шервуд орманындағы қозғалыстың өзара ұқсастығы, тікелей байланысы болмағанымен де, оларды бір арнаға тоғыстырып

тұрған шындық бар. Ол – қоғамдық қарым-қатынас тудырған әлеуметтік шындық, адам мен қоғамның арасындағы қарама-қайшылық. «Өлімнен басқа өмір сүрудің амалын таппаған» жалғыздың жан ашуы мен қатыгездік сұрқиялық, қасқырлық қорқаулық – әкімшіліктің басқару тәсілі ретінде қалыптасқан, заңдастырылған жауыз қоғамның арбауы. Кез келген жазушы оқиғаның шығу төркінін аша білгенімен де, ондай қатерлі дертті емдеудің дауасын айта алмауы мүмкін. Сондықтан да, кейіпкерлердің тағдыры жеке бастың тосын шешім қабылдауымен аяқталуы – заңды құбылыс.

Рысқұл да өзінің рухани қуат-күші, пайымы жағынан Робин Гудтың серіктесі. Тек мұның алдындағы қиыншылық жағдай, оның тудырған қозғаушы сезім бұлқынысы басқаша (Жұртбай, 2024:206). Бір-бірінен осыншама шалғай жатқан елдерді мекен еткен, өмір сүрген дәуірлері де, тұрмыс-салттары да өзгеше адамдардың ұқсас әрекетпен күресуінің астарында табиғи бір қажеттілік жатыр. Ол – қай заманда да болсын адамның бойындағы – азаматтыққа, бостандыққа, әділеттілікке деген құштарлық.

Робин Гуд – романтикалық қаһарман, ал Бақтығұл – реалистік-трагедиялық қаһарман. Робин Гуд (орман кейіпкері) және Бақтығұл (қазақ даласының кейіпкері) әртүрлі мәдени және тарихи контексттен шыққанына қарамастан, оларды ортақ бір қасиет біріктіреді: әділеттілік пен адалдыққа деген ұмтылыс. Робин Гуд – халық аңызынан туған кейіпкер. Ол серіктерімен бірге байлардың әділетсіз жолмен тапқан дүние-мүлкін кедейлерге үлестіріп, қарапайым халықты қорғайды. Заңға қарсы шықса да, адамдыққа қарсы шықпайды. Ал Бақтығұл – өмірден алынған шынайы бейне. Оның көрген қиындығы – ертегі емес, өмірлік шындық. Жарасбайдың қысымына ұшырап, әділет таба алмай қиналғанымен, Бақтығұл үмітін үзбейді. Оның күресі – шындық үшін, ар-намысы үшін жасалған күрес.

Робин Гудтің қасында оны демеп жүретін жолдастары бар. Ал Бақтығұл жалғыз. Оның жан серігі – кең қазақ даласы ғана. Бірақ жалғыздық оның жігерін әлсіретпей, қайта оған күш береді. Бірі әділетті орманнан іздесе, бірі – даладан табады. Бірақ екеуі де бір нәрсені дәлелдейді: қиянатқа қарсы тұру – әркімнің адамгершілік парызы. «Қоғам мен жеке адамның арасындағы қарама-қайшылықты, жалғыздың жанталасын бейнелеген қазақ әдебиетіндегі тұңғыш туынды», (Жұртбай, 2024:216) – деген орынды пікірді «Қараш-Қараш оқиғасы» (бірінші нұсқасы) жайлы жазушы-ғалым Т.Жұртбай айтқан еді.

Сонымен қатар, мақалада Мигель де Сервантестің «Дон Кихот» романындағы Дон Кихот пен Бақтығұл бейнесін салыстырмалы түрде қарастыруға тырыстық. Екі кейіпкер де әдебиетте әлеуметтік қайшылықтар мен адам ішіндегі күресті айқын көрсететін жарқын тұлғалар. Дон Кихот – сатиралық сипаттағы еуропалық рыцарлық романның классикалық кейіпкері болса, Бақтығұл – XX ғасыр басындағы қазақ прозасында күрескерлік пен отаршылдық езгіге қарсылықтың символына айналған тұлға. Талдау кейіпкерлердің басты қасиеттеріне, уәждеріне, қақтығыстарына және архетиптік табиғатына негізделеді.

Дон Кихот – қарапайым, кедей идадьго. Ол рыцарлық романдарды шектен тыс оқудың салдарынан шындықпен байланысын жоғалтып, өзін Ламанчтық Дон Кихот

атты кезбе рыцарь деп жариялайды. Әділетсіздікпен күресуді мақсат етіп, осы жолда оған серігі Санчо Панса қолдау көрсетіп, қасында еріп жүреді. Дон Кихот жел диірмендерін – алыптар, керуен-сарайларды – зәулім қамалдар, ал қарапайым адамдарды – зұлым жаулар немесе асқақ ханымдар деп қабылдайды. Оның бастан кешкендері күлкілі де, трагедиялық та сипатқа ие. Ол ар-намыс, махаббат пен әділдік идеалдары үшін күреседі, бірақ өмірінің соңында есін жиып, өз қателігін түсініп, күйзеліске ұшырап дүние салады.

Бақтығұл – қазақ даласындағы кедей жалшы, аңшы. Ол рулық тартыстарға еріксіз араласып, бай Жарасбайдың сенімді адамына айналады. Байдың билікке жету жолындағы күресіне көмектесіп, қарсыластарының малын айдап әкетуге қатысады. Алайда Жарасбай өз мүддесі үшін Бақтығұлды сатып, оны ұры деп айыптап, абыройын сақтап қалуға тырысады. Қуғындалып, қорланған Бақтығұл тау асып қашып жүріп, Қараш асуында Жарасбайды атып өлтіреді. Повесть соңында ол ұлы Сейітке байлармен қару арқылы емес, ақыл мен шындық арқылы күресуді өсиет етеді. Бұл – халық санасының оянуын білдіретін символдық шешім. Шығарма нақты тарихи оқиғаларға негізделіп, қазақ қоғамындағы таптық теңсіздік пен отаршылдық ықпалын ашады.

Дон Кихот – шындықпен ымыраға келмей, рухани құндылықтарды бәрінен жоғары қоятын адам типінің көркем бейнесі. Сондықтан да ол философтардың, жазушылар мен психологтардың назарын аударды. Гегель мен Шеллинг оны идея үшін күресетін рухтың көрінісі ретінде бағаласа, Фёдор Достоевский «Идиот» романындағы князь Мышкин бейнесі арқылы донкихоттық мінезді жаңа қырынан көрсетті. Ал испан ойшылы Мигель де Унамуно Дон Кихотты адам болмысының трагедиялық әрі асқақ сипатын танытатын тұлға деп таныды (Иваницкий, 2001:249).

Бұл кейіпкердің ерекшелігі – оның жеңістерінде емес, жеңілістерінде. Дон Кихот әр жолы соққы жеп, күлкіге қалса да, өз мұратынан бас тартпайды. Оны « – Ей жексұрын, адам тәрізді жәндіктер, қане, бері келіңдер! Сен сорлы болған тұтқындардың шынжырын үзетін, зынданда шіріп жатқандарды босататын, бақытсыздарға болысатын, құлап қалғандарды демейтін, зәбір-жапа шеккендерге көмектесетін адамды бас кесер қарақшы деп тұрмысың? О, түкке тұрғысыз жәндіктер, сендер жиһангер серінің ұлылығын білуге де тұрарлық адам емессіңдер! Қандай кұна, қандай көргенсіздік жасап тұрсыңдар! Жиһангер серінің өзін көрмей ақ, оның көлеңкесінің өзі де сендерге құрметтеу әсерін тигізуге тиіс... Жиһангер серілердің дағдылы сотқа бағынбайтыны, олардың заңы семсер екені, олардың заң кітабы ерлік екені, ал олардың указы олардың өз еркі екені мына тұрған түкке тұрғысыз тонмойын сұмырайға қалайша белгісіз?» (Сервантес, 2006:250) деп келетін бас кейіпкердің сөзінен анық көруге болады. Ол үшін арман – әлсіздік емес, керісінше адамды адам ететін ең жоғарғы күш. Осылайша, Сервантес күлкілі кейіпкер арқылы адамның мұңын да, жақсы жақтарын да көрсете білді. Дон Кихот – уақыт пен кеңістікке бағынбайтын, мәңгі жол үстіндегі идеалист. Ол бізге армансыз өмірдің мәнсіз екенін, ал биік мақсат жолындағы күрестің өзі жеңіске тең екенін ұғындырады.

Мигель де Сервантестің «Дон Кихот» романы мен Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің басты кейіпкерлері – Дон Кихот пен Бақтығұл – арасындағы

ұқсастықтарды талдау әдебиеттану тұрғысынан қызықты зерттеу объектісі болып табылады. Бұл ұқсастықтар кейіпкерлердің ішкі мотивацияларынан бастап, олардың қоғамдық ортасымен өзара қарым-қатынасына дейінгі аспектілерді қамтиды. Төменде осы ұқсастықтарды жүйелі түрде тарихи-әлеуметтік және психологиялық контексте талдай отырып, қарастырайық.

Екі кейіпкердің де басты мақсаты – әділеттілікті іздеу және моральдық принциптерді қорғау. Дон Кихот, рыцарьлық романдардың әсерінен туындаған қиялдағы зұлымдықтармен күреседі, бұл оның идеалистік көзқарасын көрсетеді. Ол қоғамдық әділетсіздіктің символдық көріністерімен – мысалы, жел диірмендерімен бетпе-бет келеді, бұлоны үстембилік өкілдерімен қақтығысқа әкеледі. Ал Бақтығұлдың күресі нақты әлеуметтік контекстте өрбиді: ол феодалдық қанау, әлеуметтік теңсіздік және жеке сатқындыққа қарсы шығады. Бұл ұқсастық кейіпкерлердің этикалық императивін ашады – олардың әрекеттері жеке ар-намысты сақтауға және қоғамдық әділетті қалпына келтіруге бағытталған. Әдебиеттанулық тұрғыдан алғанда, мұндай мотивтер романтизм дәуірінің идеалдарымен резонанс табады, бірақ Сервантес пен Әуезов оларды реалистік призма арқылы көрсетеді.

Кейіпкерлердің қоғамдық ортамен қақтығысы ұқсас сипатта көрінеді: екеуі де әділетсіз жүйенің немесе жеке сатқындықтың құрбанына айналады. Дон Кихот өз дәуірінің рухани құлдырауынан зардап шегеді – феодалдық қоғам рыцарьлық идеалдарды пайдакүнемдік мақсаттарға сатып жібергендей көрінеді, бұл оның иллюзиялық күресін тудырады. Бұл шығармада сатқындық жеке кейіпкерлердің әрекеті ретінде емес, қоғамдық деңгейдегі құбылыс ретінде көрінеді. Қоғамдық құндылықтардың әлсіреуі салдарынан адал, бірақ әлсіз тұлғалар (Дон Кихот бейнесіндей) түсінілмей, шетке ығыстырылады. Осы арқылы автор қоғамның рухани дағдарысын көрсетеді. Бақтығұлдың жағдайында сатқындық жеке деңгейде көрініс табады – Жарасбайдың опасыздығы оны әлеуметтік қанаудың құрбаны етеді. Екі жағдайда да күштілердің әлсіздерді пайдалануының архетиптік моделі байқалады.

Жалпы кейіпкерлердің дамуы ішкі трансформация арқылы жүзеге асады, бұл олардың рухани өсуін көрсетеді. Дон Кихот өмірінің соңында қиялдан арылып, шындықты қабылдайды – бұл катарсис сәті оның иллюзиялық әлемінен шығуымен байланысты. Бұл процесс психоаналитикалық тұрғыдан алғанда, түпсанадағы қақтығыстың шешілуі ретінде қарастырылуы мүмкін. Бақтығұлдың траекториясы ұқсас: ол соқыр сенімнен саналы қарсылыққа көшеді, бұл оның сана-сезімінің эволюциясын білдіреді. Қай жағдайда да өзгеріс адамды рухани тұрғыдан өсіреді. Әдеби талдауда мұндай мотивтер кейіпкерлердің ішкі жолын ашуға көмектеседі.

Екі шығарма да әлеуметтік сынның құралы ретінде қызмет етеді, бірақ әртүрлі тарихи контексте. Сервантес феодалдық қоғамның құлдырауы мен жалған романтизмді сатиралық түрде әшкерелейді, бұл реализмнің пайда болуына ықпал еткен. Әуезов болса, қазақ ауылындағы әлеуметтік теңсіздікті, феодалдық қалдықтарды және отаршылдықты сынап, ұлттық сана-сезімнің оянуын көрсетеді. Бұл ұқсастық постколониалдық әдебиеттану тұрғысынан маңызды: екі автор да доминанттық жүйелердің ішкі қайшылықтарын ашады. Салыстырмалы талдау көрсеткендей, мұндай сын қоғамдағы мәселелерді жеке кейіпкерлер арқылы

жалпыға ортақ түрде көрсетеді. Яғни Дон Кихот пен Бақтығұлдың ұқсастықтары олардың идеалистік күресінен әлеуметтік сынға дейінгі ауқымды қамтиды. Бұл салыстыру әдеби шығармалардың тарихи-әлеуметтік детерминизмін ашады, сонымен қатар адамдық рухтың әмбебаптығын көрсетеді. Мигель де Сервантестің «Айлакер идальго Ламанчалық Дон Кихот» романы мен Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесін салыстырғанда, екі кейіпкердің де әділетсіздікке, қоғамдық қайшылыққа қарсы шығатын тұлға ретіндегі ортақ белгілері болғанымен, олардың арасындағы айырмашылықтар өте терең әрі маңызды. Бұл айырмашылықтарды бірнеше негізгі бағыт бойынша қарастыруға болады.

Дон Кихот – кітаптан оқыған рыцарьлық романдардың әсерінен туған қиялшыл идеалист. Оның бүкіл әрекеті өткен заманның идеалданған бейнесіне негізделген: ол ойдан шығарылған жаулармен (диірмендерді алыптар деп көруі), қиялдағы әділеттілікті қалпына келтіру үшін күреседі. Бұл – шындықтан алшақ, иллюзияға негізделген романтикалық күрес. Ал Бақтығұл – өмірдің қатал шындығынан, нақты әлеуметтік қанау мен отаршылдық езгіден туындаған нағыз күрескер. Оның жауы ойдан шығарылған емес, нақты: байлар, болыстар, отарлық әкімшілік. Бақтығұлды күреске жетелеген нәрсе – жеке қайғысы емес, халықтың ауыр тағдырын көріп, әділетсіздікті терең түсінуі. Дон Кихот – Испаниядағы феодалдық құлдырау дәуіріндегі, ескі рыцарьлық дәстүрлерден айырылып қала жаздаған төмендеген дворяндықтың символы. Оның күресі тарихи тұрғыдан алғанда кешігіп қалған, өмірден қалып бара жатқан идеологияның соңғы тынысы іспетті. Бақтығұл болса – XX ғасыр басындағы отарлық езгіге ұшыраған қазақ кедей шаруасының, қазақ халқының әлеуметтік төменгі қабатының типтік өкілі. Оның тағдыры – отаршылдық жүйенің, әлеуметтік теңсіздіктің және таптық қанаудың тікелей нәтижесі.

Сервантестің романы трагедиялық ирониямен аяқталады: Дон Кихот ақыры өзінің қиялынан айығып, «ақылға келеді», бірақ бұл ояну өліммен бірге жүреді. Романда күйзеліс, үмітсіздік, адамгершілік идеалдың жеңілісі басым. Күрес нәтижесіз, күлкілі болып шығады. М. Әуезовтің повесінде Бақтығұлдың күресі жеңіліспен аяқталғанымен, шығарманың идеялық мәні өзгеше сипатта көрінеді: болашаққа деген сенім сақталады. Шығармада үміттің, жаңа заманның белгісі ретінде Бақтығұлдың жанында баласы Сейіттің барлығы және ол сондағы орыс адамдарынан оқып жүргендігі айтылады. «Ішінде намыс пен кек түйіні сияқты бір наразылық, қарсылық түйіні шиеленіп байланысып алып, бала барынша ықылас салып оқуға беріліп кетті. Оқуға ұғымды, ерекше талапты, момын қара бала болашақ заманның белгісіз бір жарығына қатты сенген көңілмен, алдағы күннің азаматы болмаққа қадам басып күн санап ержетіп келе жатты» деген жолдардан кейіпкердің ішкі рухани серпілісі мен болашаққа деген сенімін бейнелейтін идеялық мән айқын аңғарылады (Нұрқатов, 2010:15).

Дон Кихот – әлемдік әдебиеттің ең ұлы туындыларының бірі, жаңа романның бастауы, адамзат мәдениетіндегі әмбебап символ. Ол «қиял мен шындық», «идеал мен прагматизм» мәңгілік қақтығысының бейнесіне айналды. Бақтығұл – қазақ әдебиетіндегі жаңа реалистік прозаның, әлеуметтік-сыншыл бағыттың және ұлттық сана-сезімнің оянуының маңызды белгісі. Ол қазақ халқының отарлық жағдайдағы

психологиялық және әлеуметтік портретін жасай отырып, ұлттық әдебиеттің әлемдік деңгейге көтерілуіне жол ашты. Қорыта айтқанда, екі кейіпкер де әділетсіздікке қарсы шығып, жеке күрес жолын таңдайды және бұл күрес жеңіліспен аяқталады. Алайда Дон Кихоттың әрекеті өткен дәуірдің қиялға негізделген идеалдарын қорғауға бағытталса, Бақтығұлдың әрекеті әлеуметтік әділеттілікті талап етуімен ерекшеленеді. Біріншісі – әлемдік мәдениеттің мәңгілік символы, екіншісі – қазақ халқының тарихи тағдыры мен ұлттық рухының айнасы. Осы екі бейне арқылы әлемдік және ұлттық әдебиеттің сабақтастығы мен айырмашылығы айқын көрінеді.

Дон Кихот пен Бақтығұлды салыстыру арқылы адам мен қоғам арасындағы мәңгілік тартыс әртүрлі ортада қалай көрінетінін аңғаруға болады. Дон Кихот – орындалмайтын арман мен қиялдың бейнесі, ал Бақтығұл – әділдікке жету үшін нақты әрекетке барған, күресе білетін адам. Бұл екі образ да бүгінге дейін өз мәнін жоғалтқан жоқ: бірі адамды армандауға, қиялын кеңейтуге жетелесе, екіншісі әділетсіздікке қарсы тұруға күш пен жігер береді. Сервантес те, Әуезов те өз дәуірінің шындығын терең танытқан ұлы суреткерлер ретінде әдебиет тарихында мәңгі қалды. «М.Әуезов ең алдымен ұлттық сөз өнеріндегі барлық құндылықтарды терең мағыналық контекстерге, көркемдік сөзге, эстетикалық дискурске айналдыра алды» деген пікірге сүйенсек, жазушының бұл туындысы қазақ халқының рухани әлемін, тарихи жадын және ұлттық дүниетанымын көркемдік тұрғыда терең ашып, әдеби мәтін арқылы тұтас бір мәдени-эстетикалық жүйе қалыптастырған шығарма ретінде бағалауға болады (Прәлі, Қонаев, Амирбаева, 2023:58).

Негізінен бұл шығармаларды салыстыра қарағанда ортақ элементтер- қоғамға қарсы күрес, жеке тұлғаның батылдығы болса, айырмашылықтар -тарихи контекст, көркем стиль, кейіпкердің тағдыры. Бақтығұл бейнесі әлем әдебиетіндегі Гамлет және Жан Вальжан сынды кейіпкерлермен типологиялық салыстыру негізінде қарастырылып, олардың барлығына тән әділетсіздікке қарсы күрес пен адамдық қадір-қасиетті қорғау идеялары жүйелі түрде талданды. Салыстырмалы зерттеу нәтижелері Бақтығұл образын әлемдік әдеби үдеріс контекстінде айрықша маңызы бар тұлға ретінде қарастыруға мүмкіндік берді деуге болады.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижесінде М. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесінің архетиптік табиғаты оның ұлттық болмыспен ғана шектелмейтінін, жалпыадамзаттық идеяларды қамтитын көркем тұлға екені айқындалды. Кейіпкердің әділетсіздікке қарсы күресі, адамдық ар-намысын қорғауы, еркіндікке ұмтылысы оны әлеуметтік орта туғызған қарапайым кейіпкер деңгейінен көтеріп, әмбебап архетиптік бейнеге айналдырады. Бақтығұл тұлғасында батыр, жапа шеккен қаһарман, бүлікші және трагедиялық қаһарман архетиптерінің белгілері тоғысып, оның көркемдік табиғатын тереңдете түседі.

Зерттеу барысында Бақтығұл бейнесінің идеялық-көркемдік сипаты әлем әдебиетіндегі әділет үшін күрескен кейіпкерлермен типологиялық тұрғыдан үндес екені анықталды. Мұндай ұқсастықтар кейіпкердің белгілі бір тарихи немесе ұлттық кеңістікке ғана тән емес, адамзат әдебиетіне ортақ еркіндік, әділет, адамдық қадір-қасиет секілді мәңгілік құндылықтарды бейнелейтінін көрсетеді. Сондықтан

Бақтығұл бейнесі қазақ әдебиетіндегі әлеуметтік-психологиялық прозаның көрнекті жетістігі ғана емес, әлемдік әдебиеттегі әмбебап қаһарман архетипінің ұлттық көркем үлгілерінің бірі ретінде бағалануға лайық.

Осылайша, зерттеу Бақтығұл тұлғасының архетиптік табиғатын кешенді түрде айқындап, оның ұлттық және жалпыадамзаттық мәнінің өзара сабақтастығын дәлелдейді. Бұл М. Әуезов шығармашылығының көркемдік-эстетикалық құндылығын тереңірек тануға және қазақ әдебиетіндегі архетиптік бейнелердің әлемдік әдеби үдеріспен типологиялық байланысын жаңа қырынан бағалауға мүмкіндік береді.

5. Қорытынды

Жалпы Бақтығұл бейнесінің әмбебаптық (универсалды) мәні оның күресі тек қазақ ауылының мәселесі емес, адамзаттық еркіндік пен әділеттілік идеясына мән беруінде. «Қаламгердің жиырмасыншы жылдардың орта тұсында жаңа сапалық қадамдары – «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман». Осыған дейінгі шығармаларында М. Әуезов көбінесе қоғамдық, әлеуметтік қайшылықтарды ашуды, әшкерлеуді ғана негізгі нысана етіп келсе, ендігі жерде бостандық, ерік, бақыт үшін қажырлы күреске шыға алатын жандардың тағдырын көрсетуге ойысты. Суреткер өзінің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде өктемдікке қарсы наразылық білдіріп қана қоймай, әлеуметтік теңдік үшін күресе білетін езілген тап өкілінің толыққанды ұнамды бейнесін жасады», – деген еді жазушының алғашқы кезеңдегі шығармашылығына баға берген ғалым Р.Бердібаев (Бердібаев, 1987). Яғни Бақтығұл қазақ әдебиетіндегі себепті бунтарь, әділетсіздікке қарсы шыққан батыл кейіпкер. Оның әрекеттері тек тәртіп бұзу емес, жеке мораль мен қоғамдағы әділетсіздікке қарсы күреске бағытталған. Осы ретте әлем әдебиетіндегі ұқсас кейіпкерлермен салыстыру арқылы оның бейнесі ұлттық контекстен тыс, адамзаттық деңгейде де мәні бар кейіпкер екенін көруге болады.

Шығармадағы негізгі батыр (ерлік пен намыстың символы), құрбан (ар мен адалдық жолындағы жанкештілік), еркін адам (рухани тәуелсіздік пен адамдық қадір-қасиетті пір тұтушы), қайта туу (өлім арқылы мәңгі өмірге өту идеясы) архетиптері арқылы жазушылар адам болмысының ерекшелігін көрсетеді. Яғни адамның рухы жоғалмайды, ал зорлық-зомбылық уақытша ғана құбылыс. Бақтығұл – қазақ әдебиетіндегі әділет пен еркіндікке ұмтылған кейіпкердің үлгісі, ал оның идеялық ұқсас бейнелері әлем әдебиетінде кең таралған. Жан Вальжан, Робин Гуд сияқты кейіпкерлер Бақтығұлмен үндес, себебі олар да қоғамдағы әділетсіздікке қарсы шығып, жеке моральдық қағидаларын қорғауға тырысады. Бұл – әдебиеттегі батыл тұлға архетипінің көрінісі, қоғам мен жеке адам арасындағы қайшылықты көрсету тәсілі. Бақтығұл – ұлттық әрі әлемдік архетиптерді бойына жинаған көркем бейне. Оның тұлғасында әлем әдебиетіндегі жапа шеккен қаһарман, жеке-дара бүлікші, трагедиялық қаһарман архетиптері тоғысқан деуге болады.

М. Әуезов Бақтығұл тұлғасы арқылы жеке адамның қоғамға, зорлыққа қарсы тұра алатынын, оның ішкі дүниесінің азаттығын көрсетті. Бұл бейне әлем әдебиетіндегі Жан Вальжан, Робин Гуд сияқты тұлғалармен типологиялық сабақтас. Бақтығұл қазақ әдебиетіндегі әлеуметтік-психологиялық прозаның биік деңгейін көрсететін, әлемдік архетиптің ұлттық үлгісін айқындайтын бейне десек, артық емес.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 5-т. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 б.
2. Бердібаев Р. Суреткер ерлігі // Қазақ әдебиеті. – 1987. – 18 қыркүйек. – № 38.
3. Бетильмерзаева М.М., Эльбиева Л.Р., Сүлейманова Р.Р. А.Сүлеймановтың «Ай тасы» («Беттан туулг») поэмасындағы архетиптік образдар // Қоғам: философия, тарих, мәдениет. – 2020. – № 9 (77). – 44-49-бб. <https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-obrazy-v-poeme-a-suleymanova-lunnyy-kamen-bettan-tulug>
4. Гюго В. Аласталғандар / ауд. З. Әбдешов. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 736 б.
5. Жұртбай Т. «Бесігінді ая!..»: ойтолғау: құпия құжаттар мен тағдырлы деректер: екі кітаптан тұрады. Бірінші кітап. – Алматы: Атамұра, 2024. – 304 б.
6. Жұртбай Т. «Бесігінді ая!..»: ойтолғау: құпия құжаттар мен тағдырлы деректер: екі кітаптан тұрады. Екінші кітап. – Алматы: Атамұра, 2024. – 256 б.
7. Иваницкий А.И. Архетипы Гоголя // Литературные архетипы и универсалии. – Москва, 2001.
8. Қобыланов Ж.Т. Шетел әдебиеті тарихы: оқулық. – Астана: Фолиант, 2008. – 344 б.
9. Нұрқатов А. Мұхтар Әуезов: монографиялық очерк // Шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы, 2010. – 248 б.
10. Пірәлі Г.Ж., Қонаев Д.А., Әмірбаева Ш.М. Ресей мұрағаттарындағы мұхтартану: тарих, теория, ғылыми дискурс // Керуен. – 2023. – Т. 79. – № 2. – 55–65-бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04>
11. Пірәлі Г.Ж., Қонаев Д.А., Мұхтар Әуезов және Иван Тургенев // Ресей халықтар достығы университетінің хабаршысы. Сериясы: Әдебиеттану. Журналистика. 2025. Т. 30. № 4. 802–812-бб.<http://doi.org/10.22363/2312-9220-2025-30-4-802-812>
12. Сааведра Мигель де Сервантес. Айлакер идальго Ламанчалық Дон Кихот. – Астана: Аударма, 2006. – 568 б.
13. Шекспир В. Гамлет. – Астана, 2015.
14. Юнг К.Г. Психология / ауд. Т.Э. Гусакова. – Минск: Харвест, 2003. – 350 б.

References:

1. Auezov M. (2001). Complete collection of works in fifty volumes (Vol. 5). Gylm. (In Kazakh).
2. Berdibayev R. (1987, September 18). The courage of the artist. Qazaq Adebieti, (38). (In Kazakh).
3. Betilmerzaeva M.M., Elbieva L. R., Suleimanova R. R. (2020). Archetypal images in A. Suleimanov's poem "Moonstone" ("Bettan Tuulg"). Society: Philosophy, History, Culture, (9), 44-49. <https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-obrazy-v-poeme-a-suleymanova-lunnyy-kamen-bettan-tulug> (In Russian).
4. Hugo V. (2020). Les Misérables (Z. Abdeshev, Trans.). Foliant. (In Kazakh).
5. Zhurtbay T. (2024a). Take care of your cradle!...: Reflections based on classified documents and fateful evidence (Book 1). Atamura. (In Kazakh).
6. Zhurtbay T. (2024b). Take care of your cradle!...: Reflections based on classified documents and fateful evidence (Book 2). Atamura. (In Kazakh).
7. Ivanitsky A. I. (2001). Gogol's archetypes. In Literary archetypes and universals. (In Russian).
8. Kobylanov Zh. T. (2008). History of foreign literature: A textbook. Foliant. (In Kazakh).
9. Nurkatov A. (2010). Mukhtar Auezov: A monographic essay. In Collected works (Vol. 1). (In Kazakh).
10. Pirali G. Zh., Konayev D. A., Amirbayeva Sh. M. (2023). Mukhtar Auezov studies in Russian archives: History, theory, and scholarly discourse. Keruen, 79(2), 55–65. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04> (In Kazakh).
11. Prali, G.Zh., Kunayev, D.A. (2025). Mukhtar Auezov and IvanTurgenev. RUDN Journal of Studies in Literature and Journalism, 30(4), 802–812. (In Russ.) <http://doi.org/10.22363/2312-9220-2025-30-4-802-812>
12. Saavedra Miguel de Cervantes. (2006). The ingenious gentleman Don Quixote of La Mancha. Audarma. (In Kazakh).
13. Shakespeare W. (2015). Hamlet. (In Kazakh).
14. Jung C. G. (2003). Psychology (T. E. Gusakova, Trans.). Kharvest. (In Russian).